

6.

Emile Durkheim (Franciaország, 1858–1917): a társadalmi, társadalmival magyarázandó

6.1. Kiindulópont: a társadalmi kötelék nyomában

Emile Durkheim történelmileg a szociológusok „második nemzedék”-éhez sorolható. Önálló szociológiai iskola alapítójaként nemcsak a tudományág klasszikusának számít, hanem az elsők egyike volt, akik a szociológia tudományos intézményesülését segítették (társadalomtudományi és pedagógiai tanszéket alapított a bordeaux-i egyetemen 1887-ben).

Comte-tól, aki elég erősen hatott rá, egyebek között tisztán filozófiai képzettsége okán különbözik. Munkásságának tudománytörténeti értelmezése és folytathatóságának megítélése korántsem egységes. Álláspontjának jellemzésére egyaránt használják a pozitivistát, az organicistát, a kollektivistát, a csoport- és rendelmélet fogalmakat. Művének lényegét is különbözőképpen látják – hol a szociológia mint a voltaképpeni társadalmiságról szóló tudomány egyik megalapítójának tartják, hol a szociológiai módszer szabályainak kialakításában tekintik fontosnak a szerepét. Mindezek az értelmezések és kategorizálások bizonyos fókig Durkheim gondolkodásában gyökereznek, egymástól elszigetelve azonban egyik sem jellemzi igazán életművét.

Durkheim szerint *„szociológia kiinduló problémája [...] annak felismerése, hogy milyen kötelékek vannak az emberek között, azaz hogy mi határozza meg társadalmi aggregátumok létrejöttét”* (Durkheim 1981, 54). E probléma megoldását keresve kívánja meghaladni kora gazdasági és társadalomelméletének utilitarista-individualista, valamint szocialista hagyományait.

6.2. Az emberi természet kettőssége: egyéni és társadalmi

Durkheim gondolkodása egyén, társadalom és erkölcs viszonyának kérdéséből indul ki. Comte-hoz hasonlóan ő is a tulajdonképpeni társadalmiság elméleti megalapozásán fáradozik; s csakúgy, mint Comte, ő is elveti a klasszikus politikai gazdaságtan (többek között David Ricardo és Adam Smith) felfogását, amely szerint a társadalom egyéni csere- és szerződési aktusokból keletkezik, és lényegében az egyének közötti szabályozó elv gyanánt működik. Durkheim szerint az sem elegendő, hogy a társadalmat funkcionális viszonyokból álló organizmusként magyarázzuk (Herbert Spencer). A társadalom inkább „sui generis” (önálló) valóság, s nem individuális lélektani vagy gazdasági aktusok terméke.

Miben rejlik mármost a *voltaképpeni társadalmi*, amelyet az összes többi társadalomelmélet elhanyagol? Míg Comte az „együttérzés ösztöneiben” látta az emberi társadalmasodás és a társadalmi összhangra való törekvés alapját, addig Durkheim másfajta, kevésbé pszichologizáló magyarázatot talált: az „emberi természet dualizmusáról” beszél, amelynek lényege, hogy ellentét feszül az organikus eredetű önző szükségletek („érzéki hajlamok”, Durkheim 1914, in Jones 1972, 180) és a mindig egyén feletti instanciára irányuló erkölcsi cselekvés között. Itt jutunk el az erkölcs Durkheimnél középponti fogalmához, amely az individuális fogalmának ellenpólusa, és szoros összefüggésben áll a társadalom fogalmával. *Az erkölcsi cselekedetek*

azok, amelyek *szabályokhoz* igazodnak, mégpedig olyan szabályokhoz, amelyek nem egyes személyek vagy érdekcsoportok produktumai, hanem *kollektív tudatállapotok* (Durkheim 1914, in Jonas 1972, 187) következményei, s ennek alapján van befolyásuk és tekintélyük. Itt kapjuk meg a kulcsot a durkheimi gondolkodáshoz: az értékek és a normák – amelyek összessége az erkölcs – az egyénhez képest elsődleges kollektív tudatból keletkeznek, ez a voltaképpeni társadalmi az „emberi természet”-ben. A gondolatmenet nem egykönnyen követhető; mintha Durkheim számára is kettős jelentése volna: egyfelől a valamennyi emberben *azonos* tudattartalmakra gondol (meghatározott normák és szabályok formájában), másfelől a tudatos egymásra-vonatkoztatás rejlik a kifejezés mögött. Hasonló a helyzet az emberi gondolkodással, ahogy mondja, a „szellemi renddel” (Durkheim 1914, in Jonas 1972, 180); itt is létezik a két pólus, individualitás és kollektivitás: az egyén és a külvilág között érzéki benyomások és észleletek közvetítenek, ezek fogalmi feldolgozása azonban túllép az individualitáson, mert „a fogalmak mindig a több emberben közöset fejezik ki. Gyökerük a nyelvben van; márpedig a nyelv szókinccse és nyelvtana nem egyetlen ember műve; kollektív tevékenység eredményei, azt az anonim kollektivitást fejezik ki, amely alkalmazza őket” (Durkheim 1914, in Jonas 1972, 180).

A két pólus, individualitás és kollektivitás Durkheim szerint nem úgy viszonyul egymáshoz, mint egyetlen egység két oldala. Inkább „két különböző vonzasközpontot alkotnak. Az egyik oldalon találjuk individualitásunkat, pontosabban testünket mint annak alapját; a másikon található minden, ami bennünk valami mást fejez ki, mint ami mi magunk vagyunk” (Durkheim 1914, in Jonas 1972, 181).

Vallásszociológiai vizsgálódásai alapján Durkheim arra a következtetésre jut, hogy az emberi természet két pólusa között hierarchikus viszony áll fenn: az emberek alárendeltek, profánnak (mint minden testi dolgot), illetve magasabb rendűnek, szelleminek – a vallásban szentnek – értékelik őket (ész és erkölcs), még ha időnként igen fájdalmasnak érzik is az egyénnek és individuális törekvéseinek ilyen alárendelését. A vallásban, illetve a vallásosságban Durkheim az ember egyik univerzális lényegi vonásának körülhatárolt – történelmileg változó – megtestesülését látja. A vallásosságban olyan erkölcsi értékek irányába való tájékozódás fejeződik ki, amelyek nem isteni erőkből származnak, hanem az emberek társadalmi természetéből, s amelyek befolyása erősebb, mint az individualitás kiélése. „Ezt a sajátos erőt azonban nem valamiféle titokzatos befolyásnak kell tulajdonítani; egyszerűen azoknak a lelki, tudományosan elemezhető és egyedülállóan teremtető és termékeny folyamatoknak a hatásáról van szó, amelyeket több egyéni tudatállapot valamely közös tudatban való összeolvadásának, egyesülésének nevezünk” (Durkheim 1914, in Jonas 1972, 187). Az emberek erkölcsi-lelki tájékozódásának eredetét Durkheim az istenekből ezzel visszahelyezi az emberekbe, azok második – társadalmi – természetébe. Az erkölcsi lehet azonosítja a voltaképpeni társadalmival, vele magyarul minden társadalmi léteget. Emeljük még ki, hogy az emberi ész, amelyet eredetileg az erkölcsi tájékozódással egy szintre helyezett, burkoltan alárendelt szerepet kap, amennyiben az a funkciója, hogy „minden erkölcsi cselekedet nélkülözhetetlen segédeszköze” (Durkheim 1914, in Jonas 1972, 187) legyen. A felvilágosítói állásponttól eltérően tehát Durkheimnél nem is az ész – bármennyire társadalmi is lényegében – a társadalmi lét alapja és mintegy végső instanciája.

6.3. Munkamegosztás és szolidaritás: a modern társadalmak integrációjának mozzanatai?

Durkheim fent idézett gondolatai egyik későbbi művében találhatók, de elméleti munkásságában kezdettől fogva nyomon követhetők. Második disszertációjában: *A társadalmi munkamegosztásról. Tanulmány a magasabb rendű társadalmak szervezetéről* (1893, első megjelenése 1902; a francia eredeti címe: *De la division du travail social. Étude sur l'organisation des sociétés supérieures*) a társadalom, a munkamegosztás, a szolidaritás és az erkölcs összefüggéseit vizsgálja, s abból a kérdésből indul ki, hogy mennyire alkot „társadalmi köteleket” a munkamegosztás az emberek között, tehát mennyire oka társadalmi aggregátumok létrejöttének. A munkamegosztás problémája az egyik legvitatottabb kérdés volt kora elméleti és politikai vitáiban.

Durkheim azt tartja feladatának, hogy szigorúan objektív módon vizsgálja a munkamegosztás jelenségét, tehát ne értékelő állásfoglalást alakítson ki vele kapcsolatban, hanem a politikai viták elméleti előfeltevéseit dolgozza ki. Szerinte a jelenségek objektív vizsgálatához három lépés szükséges: először válaszolni kell arra a kérdésre, hogy milyen *funkciót* tölt be az adott (társadalmi) tényállás, majd tisztázni kell *keletkezésének okait*, végül pedig *abnormális vagy patológikus formáit* kell tanulmányozni, hogy ily módon világosabb képünk alakuljon ki az egészséges formákról.

a) A munkamegosztás funkciója: a szolidaritás forrása

A munkamegosztás funkciójához először a *funkció* fogalmát kell tisztázni. Durkheim ezen *valamely szervezet bizonyos szükségletének kielégítését* érti (a lélegzésnek például az a funkciója, hogy felvegye a szén-dioxidot, amelyre a test többi szervének működéséhez van szükség). Azok az igények, amelyeket a munkamegosztás elégít ki, a *rend, az összhang és a társadalmi szolidaritás* szükségletei. Durkheim szerint ezek erkölcsi jellegűek, amiből a munkamegosztás erkölcsi sajátossága is levezethető (vö. Durkheim 1988, 110).

Mielőtt tovább vizsgálánánk ezt az eleinte nem igazán érthető hipotézist, kérdezzünk rá a szolidaritás fogalmára, amelyet maga Durkheim nem fejt ki részletesebben. A szolidaritás Durkheim szerint az, ami tulajdonképpen a társadalmat alkotja: a társadalom = szolidaritás, ez az, amire az emberi természetnek az individualitással ellentétes pólusa törekszik. Az ember társadalmisága viszont Durkheim szerint részben szinte természeti jellegű, részben azonban a rá vonatkozó értékelés révén pozitív előjeltű jelenség. A társadalmi – ami Durkheimnél azt jelenti: erkölcsi – szükségletek éppúgy adva vannak, mint az individuális, például a lélektani vagy testi szükségletek.

Amikor Durkheim azt állítja, hogy a munkamegosztás erkölcsi jelenség, kora összes többi társadalomtudásától elhatárolódik. Mindenekelőtt azonban a gazdasági értelmezésektől, amelyek a munkamegosztás funkcióját a társadalom és az egyén anyagi jólétének fokozódásából (a termékek mennyiségi növekedése és minőségi javulása, a termelékenység növekedése) vezetik le. Az anyagi javulás tényét Durkheim is elismeri, tagadja viszont, hogy ez az emberek boldogságának fokozódásával járna együtt (az idevonatkozó részletes érvelést itt nem követjük tovább).

Folytassuk a munkamegosztás és a szolidaritás közötti összefüggés vizsgálatát. Durkheim az emberiség történetében különböző társadalomformákat lát, amelyek anyagi struktúrájukat és a szolidaritás különböző típusait tekintve is ellentétesek egymással. Azokat a társadalmakat, amelyekben a munkamegosztás nem vagy csak kevésbé fejlődött ki, *szegmentális* társadalmaknak nevezi; erre a *kollektív* típusra jellemző, hogy a társadalom egyes tagjai elég hasonlóak, kevésbé fejlődött ki a társadal-

mi differenciálódás, s az egyes szegmentumok (például háztartási vagy faluközösségek) között csak igen laza kölcsönhatás áll fenn. A szolidaritás forrása itt a meghatározott eszmékbe vagy eszményekbe vetett közös hit, az egyének közvetve kötődnek a társadalomhoz. A szolidaritásnak ezt a formáját nevezi Durkheim *mechanikusnak* (= szolidaritás az egyformák között) a természettudomány kohézió fogalmának analógiájára, amely azt írja le, hogy mi tartja össze a szilárd testek elemeit. A szolidaritásnak, illetve a társadalomnak erre a típusára meghatározott tudatfajta, a *közös vagy kollektív tudat* jellemző, amely az „adott társadalom átlagos tagjaiban a vallási meggyőződések és érzések közössége”, „körülhatárolt, saját életét élő rendszert alkot” (Durkheim 1988, 128). A kollektív tudat fogalma további kulcs Durkheim megértéséhez. Nemcsak hogy az individuális tudatállapotoktól különbözik ez a tudat, saját valósága és minősége is van, ez az, ami ezt a fajta társadalmat alkotja. Ez a kollektív tudat azonban közvetlenül nem figyelhető meg, a szociológiai elemzés számára csak „anyagivá válásának” bizonyos formái – mindenekelőtt az erkölcsi és jogi normák – hozzáférhetőek. A szegmentális társadalmakban, amelyekben a szolidaritás főleg ennek a tudatnak a terméke, az említett formák csak meghatározott színezetben, *korlátozó jogként* vagy büntetőjogként léteznek. E jog sérelmét büntetéssel torolják meg, mégpedig nem azért, mert a bűnös cselekedet önmagában rossz, hanem azért, mert vétkezik a kollektív tudat ellen, tehát ellentétes a jóra és rosszra vonatkozó közös érzülettel. A kollektív tudat emiatt transzcendens tekintély is (Durkheim 1988, 134), s belőle merítik megbecsültségüket az intézményes (például állami) hatalmi szervek. A hatalom tehát Durkheim szerint nem partikuláris érdekekből, hanem a társadalomból mint egészről, következtetésként a szolidaritásból fakad.

Térjünk vissza a munkamegosztás funkciójára, amelyet *nem szegmentális társadalmakban* Durkheim a szolidaritás és vele az erkölcsi jelleg kialakításának funkciójával azonosít. Ezzel a hipotézissel a társadalomnak, illetve a társadalmi változásnak egy olyan (még ma is „közkezdvelt”) értelmezésével száll szembe, amely szerint a társadalmiság korábbi formái közös hiedelmek és eszmények nyomán jöttek létre, míg a későbbi típusokban az (gazdasági) szerződéses viszonyok töltik be a társadalmi integráció funkcióját. Durkheim ezt a felfogást „a szerződésben levő nem szerződéses elemre” (Parsons 1949, 311. skk.) utalva veti el: a szerződések kapcsolatot teremtenek ugyan a társadalom egyes részei között, de nem sorolhatók a korlátozó joghoz, mert nem bűnhődésre, hanem jóvátételre irányulnak (*restitutív jog*). Tehát nem közvetlenül a kollektív tudatból (a közös erkölcsi érzésből) fakadnak, mégis valamilyen fölérendelt „instancia” rejlik mögöttük: a szerződéseségeket szintén szankcionálják. „Minden szerződés feltételezi tehát, hogy a szerződéses felek mögött ott áll a társadalom, amely kész beavatkozni annak érdekében, hogy a felek által vállalt kötelezettségek tiszteletben tartassanak” (Durkheim 1988, 165). A tisztán „magán” szerződés tehát fikció, amelynek egyén feletti előfeltétele van: „Ahhoz, hogy az emberek kölcsönösen elismerjék és garantálják egymás jogait, először szeretniük kell egymást, s vonzódnunk is kell ahhoz a társadalomhoz, amelynek részesei” (Durkheim 1988, 173).

A restitutív jog (szerződési, család- és kereskedelmi jog) kialakulása azoknak a munkamegosztáson alapuló társadalmaknak a létrejöttét kíséri, amelyek abban különböznek a mechanikus szolidaritáson alapuló közösségektől, hogy az élő organizmusra emlékeztető funkcionális differenciálódás megy végbe bennük. Az egyes szervek vagy részek viszonyát Durkheim szintén szolidaritásnak, méghozzá *organikus szolidaritásnak* nevezi – ismét csak a természettudományok analógiájára, amelyekben ezzel jellemzik valamely egész különböző részei közötti viszonyt. A társadalomban bekövetkező funkcionális differenciálódás gazdasági, de politikai szinten is egyrészt individualizálódáshoz, másrészt azonban a társadalom tagjai közötti köl-

csonös függőségek megerősödéséhez is vezet (a suszter más, mint a szabó, de egymás nélkül nem lehetnének azok, amik).

Durkheim, a két társadalmi kötelék (mechanikus és organikus szolidaritás) erősségét vizsgálva a munkamegosztáson alapuló társadalomban az organikus szolidaritás növekvő túlsúlyát állapítja meg. A mechanikus szolidaritás és a kollektív tudatban levő alapja a funkciómegosztás előrehaladásával háttérbe szorul, de nem tűnik el teljesen. Durkheim hangsúlyozza, hogy az organikus, munkamegosztáson nyugvó szolidaritás is erkölcsi jellegű. „Mivel az egyén nem elegendő önmagának, a társadalomtól kap mindent, amire szüksége van, s éppen ezért a társadalomért él. Erős függőségi érzés alakul így ki benne: hozzászokik, hogy helyesen becsülje meg értékét, azaz egy egész részének, egy szervezeten egyik szervének tekintse magát” (Durkheim 1988, 285), és „valójában éppen az együttműködésnek van önálló erkölcsse” (Durkheim 1988, 287).

b) A munkamegosztás oka: fokozódó sűrűség és térfogat

Gondolatmenetét a munkamegosztás keletkezésének okait vizsgálva folytatja Durkheim. Ismételten visszautasítja az ökonomisták utilitarista és individualista értelmezéseit. A munkamegosztással járó anyagi előnyök nem vitathatók ugyan, de nem elegendők a munkamegosztás társadalmi jelenségének magyarázatához – ehhez más társadalmi jelenségeket is be kell vonni a vizsgálatba. „A munkamegosztás tehát annál jobban halad előre, minél több olyan egyén akad, akik elég közeli kapcsolatban állnak ahhoz, hogy kölcsönösen hatni tudjanak egymásra. Ha megegyezünk abban, hogy ezt a közeledést és a belőle fakadó aktív érintkezést dinamikus vagy erkölcsi sűrűségnek nevezzük, akkor azt mondhatjuk, hogy a munkamegosztás fejlődése egyenes arányban áll a társadalom erkölcsi vagy dinamikus sűrűségével” (Durkheim 1988, 315). Comte elméletéhez csatlakozva második okként a „társadalmi térfogat”, a társadalom nagyságának fokozódását említi. A durkheimi szociológiában ezzel kapcsolatban két fontos feltevést találunk: egyrészt a munkamegosztás társadalmi jelenségét társadalmi és nem egyéni mozzanatokból (az ember kettős természete) magyarázza, másrészt különbséget tesz anyagi és erkölcsi (vagyis dinamikus) sűrűség között. Ez utóbbi az, amely nemcsak kedvezően hat a munkamegosztás kialakulására (ez talán elmondható lenne az anyagi sűrűségről, tehát az emberek közötti anyagi viszonyok fizikai közelségéről és erősségéről is), hanem mint voltaképpen oka *kényszerítő erővel előidézi* azt (Durkheim 1988, 321). Az érvelésben Durkheim egy Charles Darwin által minden szervezetre érvényesnek mondott „törvényre” támaszkodik: az egyes részek egyformasága versengést és harcot kelt, a különbözőségük viszont, spontán létrehozását előidézi az emberekre is. A versengés veszélyt jelent számukra, mégpedig olyat, amely nem az egyént fenyegeti, hanem az adott társadalom tagjai között fennálló szolidaritás érzését, amely éppen társadalommá teszi őket. A munkamegosztás tehát előfeltételezi a társadalom létezését, mégpedig a társadalmiság durkheimi értelmében: a szolidaritásra való erkölcsi hajlam alapján.

Ezzel Durkheim egyértelműen elhatárolódik az organicizmusnak attól a másik válfajától is, amely egyik brit kortársának, a szociológus Herbert Spencernak az elméletében fogalmazódik meg. „Spencer mondja: »Szociológiai értelemben vett társadalom csak ott keletkezik, ahol az egymásmellettiesség mellett együttműködés is van.« Láttuk, hogy ez az állítólagos axióma az igazságnak éppen az ellentéte. Hiszen mégiscsak nyilvánvaló, hogy – Auguste Comte szerint – »az együttműködés távolról sem képes társadalmakat teremteni, inkább azok előzetes, spontán létrehozását előfeltételezi.« Az embereket mechanikus okok és impulzív erők, például a vérrokonság, a hazához kötődés, az ősök kultusza, a közös erkölcs stb. hozzák közel egymáshoz. Csak ha ezen az alapon létrejött a csoport, szerveződhet meg tagjainak együtt-

munkálkodása” (Durkheim, 1988, 337. sk.). A munkamegosztás erkölcsi jellegét Durkheim itt tulajdonképpen a munkamegosztás keletkezéséből, a „régii szolidaritás” fenyegetettségéből mutatja ki.

Hogy miben rejlik a feltételezett önálló erkölcsi jelleg (sui generis minőség), az Durkheim fejtegetéseiből egyértelműen nem deríthető ki, ami értelmezőinek és bírálóinak mind a mai napig tág teret enged a vitákra.

Bár Durkheimnek nem sikerült teljesen megnyugtatóan bizonyítania a munkamegosztás erkölcsi minőségét, fő tétele – a társadalmiság társadalmi-erkölcsi eredetének tézise – mégis alkalmazható a munkamegosztásra épülő társadalmakra, a munkamegosztás eredetét és keletkezésének előfeltételeit ugyanis nem gazdasági mozzanatokkal magyarázza.

c) A munkamegosztás nem normális formái: az ok az erkölcs hiánya

A munkamegosztás *patologikus vagy abnormális* formáit vizsgálva Durkheim megkísérli feltárni a társadalmi válságjelenségek okait (ezekre példák a gazdasági válságok, az osztályharcok, a társadalmi igazságtalanság). Abnormális formákon a „természetes iránytól” való eltéréseket érti; a munkamegosztás normális esetben szolidaritást teremt, a patologikus formákból ez a mozzanat hiányzik. Ez a vizsgálat azért nagy jelentőségű, mert eredményének azt kellene bizonyítania, hogy a felsorolt válságjelenségek nem *szükségszerűen* a rendszerből fakadó jelenségek, tehát nem önmagából a munkamegosztásból erednek. Anélkül, hogy részletesen felidéznenk Durkheim idevonatkozó elemzéseit, említsük meg az eredményt: a munkamegosztás normális esetben szolidaritást teremt; a válságjelenségekre az erkölcs hiánya jellemző, amit a gyors strukturális változás számlájára kell írni. Ebből vonja le a következtetést Durkheim: „legelső kötelességünk ma az, hogy új erkölcsöt teremtsünk” (Durkheim 1988, 480). Comte-tal ellentétben nem úgy vélekedik ugyan, hogy a szellemi elit feladata ennek az erkölcsnek a kialakítása – a társadalmat az erkölccsel és a szolidaritással azonosítva mégis moralistává válik, bár egyáltalán nem szeretett volna az lenni (vö. ehhez Luhmann, in Durkheim 1988, 24. skk.).

6.4. Durkheim életműve és annak továbbfejlesztése

Durkheim a társadalmi aggregátumok (csoportok, társadalmak) közötti társadalmi kötelék kérdésének szentelte életművét. Munkásságában lényegi és központi jelentőségű, hogy a voltaképpeni társadalmat az embernek abban az erkölcsi természetében ismerte fel, amely előfeltétele a társadalmiság minden – történelmileg változó – formájának. Erre a felismerésre úgy jutott, hogy különböző társadalomformákat tanulmányozott (ebből ered hatása a szociális antropológiára), a vallási formákat és a vallásosság eredetét kutatta, valamint elemezte a társadalom betegségeit, például az öngyilkosságot. Ezeknek a felismeréseknek az alapján a pedagógiában is meghatározó elméleti eredményekre jutott. *A szociológia módszertani szabályai* című művével (első megjelenése 1895) pedig elméleti feltevéseiből levezetett módszertani programot fejtett ki a szociológia számára.

Bár Franciaországban a hatása nagy volt, hazáján kívül kezdetben mindaddig alig érdeklődtek iránta, amíg René König német nyelvterületen fel nem hívta rá a figyelmet. Ami elméletének továbbfejlesztését illeti, Talcott Parsons amerikai szociológus egyebek között az ő gondolatmenetének pozitív feldolgozása nyomán fejtette ki egy általános cselekvés- és rendszerelmélet koncepcióját (vö. a megfelelő fejezettel e könyvben).